

DARIUSZ KLEJNOWSKI-RÓŻYCKI
Wydział Teologiczny Uniwersytetu Opolskiego
<https://orcid.org/0000-0001-8388-702X>

„Sutry Jezusa” – pierwsze syntezy chrystologiczne Dalekiego Wschodu

The Jesus Sutras – the first Christological synthesis of the Far East

Abstract

The article presents research on historic “Nestorian documents” called the Jesus Sutras, which were created during the first mission of the Church of the East to China in the Seventh century under the leadership of Alopen. These texts are a synthesis of Christology and elements of Christian theology relevant to the mission in China. They describe Christian dogmas using Taoist and Buddhist terminology, philosophy, anthropology, cosmology and symbolism. They testify to the development of the Church in China during the three centuries of the Tang Dynasty. The sutras of Jesus are the answer to the question: what and how did the Church talk about Jesus Christ for the first time with the Far East? Most of the texts discussed were discovered in 1900 and are the subject of theological and sinological research, mainly Japanese, Chinese and American. At the same time, these studies are completely unknown in the Polish theological thought. The article presents a full list of these documents, proposes Polish names and provides a brief discussion of them as a contribution to their further research. Among the Sutras of Jesus, the stone Stela of Xi’an deserves special attention, with an engraved doctrinal and historical text that is also important from the point of view of the development of Christian doctrine in China. The conclusions emphasize the importance of studying non-European theology encoded in other systems of culture and philosophy and some possibilities of transmitting Christian doctrine into the symbolism of other religions (Taoism, Buddhism) while simultaneously preserving the essence of Christian doctrine.

Keywords: Jingjiao Documents, Nestorian Documents, Jesus Sutras, Alopen, Chinese Christianity.

Streszczenie

Artykuł prezentuje badania dotyczące zabytkowych „dokumentów nestoriańskich” zwanych „Sutrami Jezusa”, które powstały podczas pierwszej misji Kościoła Wschodu do Chin w VII w. pod przewodnictwem Alopena. Teksty te są syntezą chrystologii oraz elementów teologii chrześcijańskiej istotną z punktu widzenia misji w Chinach. Opisują

dogmaty chrześcijańskie za pomocą taoistycznej i buddyjskiej terminologii, filozofii, antropologii, kosmologii i symboliki. Są świadectwem rozwoju Kościoła w Chinach w ciągu trzech wieków za panowania dynastii Tang. „Sutry Jezusa” są odpowiedzią na pytanie: Co i w jaki sposób opowiedział Kościół o Jezusie Chrystusie po raz pierwszy Dalekiemu Wschodowi? Większość omawianych tekstów odkryta została w 1900 r. i jest przedmiotem badań teologów i sinologów głównie japońskich, chińskich i amerykańskich. Jednocześnie badania te zupełnie są nieznane w polskiej myśli teologicznej. Artykuł przedstawia pełną listę tych dokumentów, proponując polską nazwę oraz krótkie ich omówienie jako przyczynek do dalszych badań nad nimi. Wśród „Sutr Jezusa” na szczególną uwagę zasługuje kamienna Stela z Xi’an z wrytym tekstem doktrynalno-historycznym, istotnym także z punktu widzenia rozwoju doktryny chrześcijańskiej w Chinach. Wnioski podkreślają wagę studiowania teologii nieeuropejskich kodowanych w innych systemach kultury i filozofii oraz pewne możliwości przekazu chrześcijańskiej doktryny także w symbolice innych religii (taoizm, buddyzm) z zachowaniem istoty doktryny chrześcijańskiej.

Słowa kluczowe: dokumenty z Jingjiao, „dokumenty nestoriańskie”, „Sutry Jezusa”, Alopen, chrześcijaństwo chińskie.

„Sutry Jezusa” (景教經典, jǐngjiào jīngdiǎn; 耶穌契經, Yēsū qìjīng), zwane także „dokumentami nestoriańskimi”, to zbiorowa nazwa starochińskich tekstów związanych z pierwszą, udokumentowaną misją chrześcijan do Chin, która miała miejsce w VII w. pod przewodnictwem Alopena, pochodzącego z perskiego imperium Sasanidów i reprezentującego Kościół Wschodu. Język i treść tych dokumentów są odzwierciedleniem różnych poziomów interakcji chrześcijaństwa z kulturą chińską. Od strony doktrynalnej interesujące jest użycie terminologii taoistycznej i buddyjskiej. Są to pierwsze zachowane w historii dokumenty, które teologię i doświadczenie chrześcijańskie przekazują w kategoriach filozofii, symboliki, języka i kultury chińskiej.

Pierwsza fala misji chińskich, w VII w., oparta została w przekazie teologicznym na filozofii i terminologii taoistycznej i buddyjskiej. Druga ogromna fala misyjna, związana z misjami jezuitów tysiąc lat później, swój przekaz teologiczny oparła na filozofii konfucjańskiej¹. Oba sposoby ukazują możliwości komunikowania chrześcijańskiej teologii w innych systemach niż platońsko-arystotelesowsko-tomistyczny, dominujący przez stulecia w Europie². Studiowanie chińskich tekstów chrześcijańskich niezwykle poszerza europejską perspektywę teologiczną.

„Sutry Jezusa” są pierwszymi tekstami, które przetrwały do naszych czasów, będącymi pewną syntetazą opisanego doświadczenia chrześcijańskiego, zarówno co do Osoby Jezusa Chrystusa, Trójcy Świętej, jak również struktury Kościoła i historii jego obecności na ziemi chińskiej. Są więc bezcennym źródłem nie

¹ Felix Alfred Plattner. 1975. *Gdy Europa szukała Azji*. Tłum. Antoni Starzeński, Mieczysław Bednarz. Kraków: Wydawnictwo Apostolstwa Modlitwy.

² Cipriano Vagaggini. 2002. *Teologia. Pluralizm teologiczny*. Tłum. Jacek Partyka. Kraków: Homini, 60; Werner Jaeger. 2002. *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*. Tłum. Krzysztof Bielawski. Kraków: Homini, 58.

tylko historycznym, ale doktrynalnym, ukazującym, w jaki sposób chrześcijanie wykorzystywali rodzimą kulturę, filozofię, symbolikę i religię do wyrażenia tego, czym jest chrześcijaństwo.

1. Stan badań i terminologia

Na pewno do jednego z zabytkowych tekstów „Sutr Jezusa” dotarł Michał Boym – polski jezuita, będący chińskim dyplomatą w XVII w. Narysował w swoim słynnym dziele *Flora Siniensis* Stelę z Xi’an³. Jednak trudno mówić o badaniach poświęconych temu tekstowi. Pozostałe teksty „Sutr Jezusa” zostały odkryte kilkaset lat później w związku z odkryciem „Jaskini Bibliotecznej” w Mogao w 1900 r., o czym będzie mowa później. Stąd też badania nad „Sutrami Jezusa” są stosunkowo młode i w języku teologicznym nie utrwaliło się jeszcze jednolite nazewnictwo tych dokumentów oprócz języka chińskiego i angielskiego, gdzie są nazywane: 景教經典, *Jingjiao Documents*, *Nestorian Documents*, *the Jesus Sutras*.

Istotne znaczenie dla nazewnictwa oraz krytycznych opracowań tekstów miał japoński uczony Yoshiro Saeki (佐伯好郎, 1871–1965), który nazwał je „zabytkami nestoriańskimi”⁴. Nowsi uczeni odchodzą od określenia „nestoriańskie”, używając po prostu chińskiego określenia „dokumenty jingjiao” albo „sutry”⁵, gdyż używanie pojęcia „nestorianie” odnośnie do członków Kościoła Wschodu jest pewnym nieporozumieniem, gdyż nie uczestniczyli oni w teologicznych sporach nestoriańskich i byli w izolacji od Soboru Efeskiego, który w 431 r. potępił herezję Nestoriusza⁶. Z tego względu używanie terminologii „zabytki nestoriań-

³ Michał Boym napisał dzieło *Flora siniensis*, w którym narysował wiele roślin i zwierząt występujących w Chinach. W tym dziele także narysował Stelę z Xi’an, którą po raz pierwszy mógł zobaczyć Zachód. Znaczącą literaturę i postaci Boyma jest E. Kajdański. Edward Kajdański. 1999. *Michał Boym. Ambasador Państwa Środka*. Warszawa: Książka i Wiedza; Edward Kajdański. 2018. *Jak odkrywałem Michala Boyma – polskiego Marco Polo*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury; Edward Kajdański. 2010. *Sekrety chińskiej medycyny. „Medicus Sincicus” Michala Boyma*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton; Dale A. Johnson. 2010. *Asian Jesus in China*. New York: New Sinai Press, 3, 131, 132.

⁴ P. Yoshio. Saeki. 1911. *Keikyohibunkenkyu. The Nestorian monument in China*. Tokyo: Tairo Shoin; P. Yoshio Saeki. 1916. *The Nestorian Monument in China*. New York – Toronto: London Society for Promoting Christian Knowledge (12.02.2019). <http://archive.org/details/nestorianmove-00saekuoft>.

⁵ Matteo Nicolini-Zani. 2006. Past and Current Research on Jingjiao Documents. A Survey. W *Jingjiao. The Church of the East in China and Central Asia*. Red. Roman Malek, 23–44. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica.

⁶ Kwestie różnic chrystologicznych wybrzmiewają w dialogu pomiędzy Kościołami rzymskokatolickim i Asyryjskim Kościołem Wschodu we wspólnej deklaracji: Khanania Mar Dinkha IV, Ioannes Paulus pp. II. 1994. Common Christological Declaration Between The Catholic Church And The Assyrian Church Of The East (12.02.2019). http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_11111994_assyrian-church_en.html#top.

skie” jest nieadekwatne. Można by zaproponować nazwę „chińskie zabytki Kościoła Wschodu”, jednak naukowa refleksja sinologiczno-teologiczna, rozwijana w języku chińskim i angielskim, idzie w kierunku stosowania określeń „Sutry Jezusa” oraz 景教經典 (jǐngjiào jīngdiǎn).

Jǐngjiào 景教 jest to starożytne, chińskie określenie chrześcijaństwa i dosłownie znaczy „religia światła”. Znajdujemy je w omawianych dokumentach, które często noszą w nazwie znak jǐng 景 (blask, światło, widok), nazywając w ten sposób chrześcijaństwo.

Martin Palmer użył określenia „Sutry Jezusa”, tłumacząc poprawnie słowo 經典 jīngdiǎn na „sutry”, co oznacza: księgi, klasyczne dokumenty, klasyczne, kanoniczne teksty⁷. Słowo „sutra” podkreśla związek tych dokumentów z terminologią buddyjską. Znak 經 jest używany na określenie klasycznych, ważnych, doktrynalnych tekstów, np. Pięcioksięgu Konfucjańskiego (五經 wǔjīng)⁸, jak również we współczesnych tłumaczeniach Biblii Shèng Jīng 聖經, co oznacza „Święte Sutry” (Księgi).

Język chiński używa kilku określeń na „księgi”. Znak 經 jīng (经)⁹ oznacza księgi szczególnie dostojne, teksty kanoniczne, doktrynalne, klasyczne, wzorcowe, właśnie: sutry. Znak ten jest używany do nazwania zarówno sutr buddyjskich, jak i ksiąg biblijnych¹⁰. Inny chiński znak używany na określenie ksiąg to 論 lùn (论), określający bardziej dyskurs, dialog, forum, argument, dyskusję¹¹. Najprostszy znak określający każdą książkę to 書 sū (书), np. w nazwie „Czteroksięgu Konfucjańskiego” (四書 sìshū). Stąd też nazywanie sutrami chrześcijańskich ksiąg świętych w tradycji azjatyckiej jest nie tylko w pełni usprawiedliwione, ale najbardziej adekwatne w przypadku ksiąg kanonicznych, klasycznych, źródłowych, tak jak w przypadku Biblii, która jest po prostu „Świętymi Sutrami” (聖經).

⁷ Martin Palmer. 2001. *The Jesus Sutras: Rediscovering the Lost Scrolls of Taoist Christianity*. New York: Ballantine.

⁸ Red. Dariusz Klejnowski-Różycki. 2008. 中国的基督论. *Chrystologia chińska. Teologia i Kościół w kontekście chińskim* (Ekumenizm i Integracja 17), 293. Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.

⁹ Istnieje niezwykle podobieństwo pomiędzy europejskim systemem myślenia odnośnie do tekstu, jak i chińskiego znaku 經 ilustrującego etymologię słowa sutra/księga/tekst. Chiński znak ukazuje tkane przez ptaki gniazdo (część po prawej stronie u góry ukazuje skrzydła), jednocześnie wskazuje na wspólną pracę (gong – to znak po prawej stronie na dole) oraz tkaninę jedwabiu (część znaku po lewej stronie). Na opisanie europejskiej etymologii słowa „tekst” przytoczę cytaty R. Bringhursta: „Starożytna metafora przyrównuje myśl do nici, a opowiadanie historii do przędzenia nici. Prawdziwy bard, poeta, jest w tym obrazie tkaczem. Kopiści nadali owemu staremu abstrakcyjnemu obrazowi mowy i słuchu nowy, konkretny wymiar dotyczący pisma i wzroku. Po wielu latach praktyki potrafili nadać swym dziełom taką gładkość i elastyczność, że zapisaną stronice zaczęli nazywać *Sextus*, co oznacza tkaninę”. Robert Bringhurst. 2013. *Elementarz stylu w typografii*. Tłum. Dorota Dziewońska. Kraków: D2D.PL, 27.

¹⁰ 方济会会士 i 雷永明. 1968. Tłum. 聖經思高本. 香港: 思高圣经学会.

¹¹ 孔子. 2002. 论语. 北京: 人民文学出版社; 孔子. 论语 Lunyu. <http://ctext.org/analects/ens> (20.04.2019); Konfucjusz. 2018. *Analekta. 論語*. Tłum. Katarzyna Pejda. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

Wydaje się zatem, że najbardziej adekwatnym określeniem omawianych za- bytków byłoby „Sutry Religii Światła”, jako tłumaczenie chińskiego 景教經典 jǐngjiào jīngdiǎn, przy czym w pierwszym odbiorze „Religia Światła” będzie wprost kojarzona z chrześcijaństwem. Stąd też propozycja M. Palmera: „Sutry Jezusa”, choć nie tłumaczy wprost chińskiego sformułowania, to najbardziej wią- że tradycję azjatycką (sutry) z chrześcijaństwem (Jezusem). Używanie określeń związanych z nestorianizmem jest nietrafne, ponieważ teksty nie poruszają za- gadnień doktrynalnych w sposób charakterystyczny dla nestorianizmu, ani nie skupiają się na problematyce nestoriańskiej, związanej z kwestiami natury i oso- by, a ich autorzy nie są najprawdopodobniej świadomi tego, że są „nestorianami”. Co więcej: omawiane teksty podkreślają swój rodowód rzymski, pisząc, że ich religia pochodzi z 大秦 Dàqín, co tłumaczy się jako Rzym. W określeniu 大秦 Dàqín najprawdopodobniej nie chodzi o miasto, ale o Imperium, i równie dobrze może chodzić o Bizancjum, jak i jakiegokolwiek tereny Cesarstwa Rzymskiego. 大秦 Dàqín można zatem przetłumaczyć jako: Cesarstwo Rzymskie, Bizancjum, Persja, Rzym, Zachód.

Wśród badaczy „Sutr Jezusa” należy przede wszystkim podkreślić wkład Ja- pończyka Yoshiro Saeki. Jego opracowania są najbardziej źródłowe, krytyczne, kompletne, i ktokolwiek zajmuje się „Sutrami Jezusa”, nie może nie znać i nie korzystać z jego dorobku. Wśród współczesnych badań na temat „Sutr Jezusa” należy wymienić instytut *Monumenta Serica* i *China Zentrum* w Sankt Augustin koło Bonn z pracami pod redakcją Romana Malka SVD. Prace te gromadzą wy- bitnych naukowców z całego świata, którzy publikują swoje badania nad chrześ- cijaństwem chińskim¹². W 2001 r. Martin Palmer wydał monografię poświęconą „Sutrom Jezusa”, w której w sposób dość popularny omówił je i przetłumaczył, jednak bez aparatu krytycznego¹³. Także należy zważyć wkład w poznawanie „Sutr Jezusa” na Zachodzie takich autorów jak Li Tang¹⁴ oraz Thomas Moore i Ray Riegert¹⁵. Istnieją publikowane artykuły poświęcone szczegółowym pojedy- nym zagadnieniom odnośnie do „Sutr Jezusa” głównie w języku chińskim

¹² Red. Roman Malek. 2002. *The Chinese Face of Jesus Christ* (Monumenta Serica Monograph Series, 1). Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum; Red. Roman Malek. 2006. *Jingjiao. The Church of the East in China and Central Asia*. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica.

¹³ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*.

¹⁴ Li Tang. 2004. *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and its Literature in Chinese: Together with a New English Translation of the Dunhuang Nestorian Documents*. Bern: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften. Są to studia z analizą i propozycją tłumaczeń „Sutr Jezusa”.

¹⁵ Thomas Moore, Ray Riegert. 2003. *The Lost Sutras of Jesus: Unlocking the Ancient Wisdom of the Xian Monks*. Berkeley: Ulysses Press, Seastone. Jest to praca popularnonaukowa, jak większość książek Moora i Riegerta, niewielkich rozmiarów, napisana raczej z innych względów, niż solidne, pogłębione badania naukowe. Jednak można znaleźć w niej kilka interesujących informacji.

i angielskim, jednak w świecie teologicznym brakuje obszernych, całościowych monografii na ich temat. W języku polskim niestety nie ma żadnych badań – poza moim krytycznym tłumaczeniem i omówieniem tekstu Steli z Xi'an – dotyczących tego zagadnienia¹⁶.

2. Alopen i jego misja

„Sutry Jezusa” są związane z misją Alopena w VII w. Imię tego misjonarza znamy jedynie ze Steli z Xi'an, gdzie widnieje napis 阿羅本, co fonetycznie jest realizowane jako Āluóběn (lub podobnie). Być może jest to transkrypcja semickiego „Abrahama”. Według Steli Alopen i jego towarzysze przybyli do Chin Jedwabnym Szlakiem z Daqin, czyli z Imperium Rzymskiego utożsamianego wtedy z Bizancjum lub nawet z Persją, w dziewiątym roku panowania cesarza Taizonga (635 r.), przynosząc święte księgi i obrazy. Cesarz Tang Taizong, 唐太宗 (599–649), był drugim cesarzem z chińskiej dynastii Tang, panującym od 626 do 649 r., i był uważany za jednego z najwybitniejszych cesarzy chińskich, który doprowadził kraj do prosperity politycznej, ekonomicznej, militarnej i kulturalnej¹⁷. Wsławił się także tolerancją religijną, w przeciwieństwie do polityki jego ojca, Gaozu高祖, który działał przeciwko buddystom i innym obcym religiom oraz ich wpływowi.

Według Steli z Xi'an Taizong przyjął Alopena i zorganizował tłumaczenie świętych ksiąg chrześcijańskich przywiezionych przez Alopena do cesarskiej biblioteki¹⁸. Cesarz Taizong, który był uczonym, uznał je za najbardziej akceptowalną formę religii i nakazał ich rozpowszechnianie. Trzy lata później, w 638 r., cesarz Taizong wydał oficjalną deklarację chroniącą Kościół¹⁹, erygował pierwszą chrześcijańską świątynię w Chinach i ustanowił 21 kapłanów, najprawdopodobniej Persów, administratorami tegoż kościoła. Jego syn, cesarz Gaozong高宗, kontynuował politykę tolerancji, a znaczenie i wpływy Alopena rozszerzały się tak, iż został mianowany biskupem nad wieloma kościołami zbudowanymi przez cesarza.

¹⁶ Dariusz Klejnowski-Różycki. 2014. „Stela z Xi'an”. *Chiny Dzisiaj* 32–33 (3–4): 41–50; Dariusz Klejnowski-Różycki. 2014. „Pierwsze pojęcia teologiczne w języku chińskim nestoriańskiej steli z Xi'an”. *Chiny Dzisiaj* 32–33 (3–4): 51–59.

¹⁷ Witold Rodziński. 1992. *Historia Chin*. Warszawa-Wrocław-Kraków: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, 162–176; Jacques Gernet. 1999. *Le monde chinois*. Paris: Armand Colin Éditeur, 249–255; Charles Patrick Fitzgerald. 1974. *Chiny. Zarys historii kultury*. Tłum. Aleksander Bogdański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 288–292; Mieczysław Jerzy Künstler. 2007. *Dzieje kultury chińskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 162–166.

¹⁸ Gerald H. Anderson. 1997. *Biographical Dictionary of Christian Missions*. Michigan Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company, 14.

¹⁹ Jean Charbonnier. 2002. *Histoire de Chrétiens de Chine*. Paris: Les Indes Savantes, 18.

Dynastia Tang 唐朝 (618–907) była tym czasem, w którym Kościół w Chinach rozwijał się i rozkwitał, podobnie jak kultura, sztuka i gospodarka²⁰. Kolejni cesarze traktowali chrześcijan różnie: jedni lepiej, inni gorzej, raz nadając przywileje, innym razem – prześladując. Jednak – porównując do innych okresów historii Chin – okres panowania tej dynastii był dobrym czasem dla chrześcijan, który skończył się wraz z jej upadkiem. Chrześcijanie na terenie Chin odnowili swoją obecność po kolejnych trzech wiekach, w czasie panowania mongolskiego za dynastii Yuan. Historia Alopena i jego misji została odkryta tysiąc lat później, w XVII w., za dynastii Ming, gdy misjonarze jezuitcy odnaleźli Stelę z Xi'an, co zaskakiwało samych Chińczyków, że „nowa” religia głoszona przez misjonarzy istniała w Chinach już od tysiąca lat.

3. Jaskinie Mogao

Cesarze dynastii Tang doprowadzili do rozkwitu sztuki. Przełożyło się to m.in. na rozbudowę Jaskiń Tysiąca Buddów, znanych także jako Jaskinie Mogao lub Jaskinie Dunhang, gdyż znajdują się w pobliżu miasta Dunhuang, w chińskiej prowincji Gansu, gdzie przechodził dawniej Jedwabny Szlak. Jaskinie te tworzą kompleks 492 świątyń, w których poszczególne dynastie pozostawiły skarby kultury chińskiej.

Z punktu widzenia badań „Sutr Jezusa” (a także istotnych, zwłaszcza buddyjskich, tekstów źródłowych) bardzo ważne okazało się odkrycie w 1900 r. tzw. „Jaskini Bibliotecznej”, która została zapieczętowana w 1000 r. Wśród licznych dokumentów, zwłaszcza buddyjskich, zostały wtedy zapieczętowane także „Sutry Jezusa”. Po otwarciu zawartość biblioteki została rozproszona po całym świecie. Dużo zbiorów znajduje się dziś w Londynie, Paryżu i Berlinie, a najwięcej w Pekinie²¹. Do 2011 r. cztery ze znanych rękopisów znajdowało się w prywatnej kolekcji w Japonii, a jeden w Paryżu. Dodatkowo do tej liczby dolicza się Stelę z Xi'an. Być może w przyszłości zostanie odnalezionych więcej takich tekstów źródłowych związanych z misją Kościoła Wschodu w Chinach.

²⁰ Czas dynastii Tang uchodzi za kwintesencję chińskości pod względem kultury, estetyki i elegancji stylu. Dariusz Klejnowski-Różycki. 2012. *Ideale świata konfucjańskiego na przykładzie „Cesarzowej” Zhanga Yimou*. W *Chińskie katechezy*. Red. Dariusz Klejnowski-Różycki, 269–276 (神学 SHENXUE) Warszawa-Zabrze: Śląska Szkoła Ikonograficzna, Stowarzyszenie Sinicum im. Michała Boyma SJ.

²¹ Istnieje międzynarodowy projekt zbierania, udostępniania i opracowania w sieci manuskryptów z Dunhang: *The International Dunhuang Project: The Silk Road Online* (27.05.2019). <http://idp.bl.uk/>.

4. Dokumenty

„Sutry Jezusa” możemy podzielić na trzy zasadnicze kategorie²². Jedną z nich to teksty doktrynalne, które są interesujące głównie dlatego, że podejmują próbę wyjaśnienia dogmatów chrześcijańskich w terminologii buddyjskiej i taoistycznej za pomocą znaków chińskich, które były dostępne chrześcijanom, a które w swej warstwie obrazowej poszerzały zakresy semantyczne teologicznych sformułowań, rozciągając je na chińską kulturę.

Drugą kategorią są teksty liturgiczne, które są bądź próbą opisu obrzędowości chrześcijan, bądź też – najczęściej – hymnami modlitewnymi.

Trzecią kategorią jest sutra wyryta w kamieniu, którą jest Stela z Xi'an, będąca tekstem z fragmentami modlitewnymi, doktrynalnymi i – dodatkowo – opisem historycznym misji Alopena, stąd jest szczególnie cenna.

W sumie do dzisiaj znanych jest osiem tekstów nazywanych zbiorczo „Sutra mi Jezusa” lub *Corpus nestorianom sinicum*²³. Poniżej podaję ich listę z propozycją polskiego tłumaczenia nazw omawianych dokumentów²⁴.

Sutry doktrynalne

1. Sutra o Bogu Jedynym – trzy części: 一神論卷第三 (Yī shén lùn juǎn dì sān). Składa się z trzech części, które w wielu opracowaniach są wyszczególniane jako osobne sutry²⁵. Sutra ta w swym tytule ma znak 論lùn, co sugeruje, że są to dialogi, analekta, zbiór aforystycznych wypowiedzi.

1.1. Sutra o jednym niebie – część pierwsza: 一天論第一 (Yītiān lùn dì yī). Sutra ta najbardziej wyjaśnia obraz jednego Boga chrześcijan, jest traktatem o Bogu Jedynym²⁶. Jest to sutra, będąca wyrazem spotkania chrześcijaństwa z buddyzmem: bada konsekwencje karmy i reinkarnacji. Jest to jedna z najważ-

²² 景教. 百度百科 (30.05.2019). <https://baike.baidu.com/item/%E6%99%AF%E6%95%99>; Nicolini-Zani. 2006. Past and Current Research on Jingjiao Documents, 26–27; Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*.

²³ Jest to nazwa używana przez bł. o. Gabriela Allegrę, cyt. za: Nicolini-Zani. 2006. Past and Current Research on Jingjiao Documents, 26.

²⁴ Wang Lanping opracował interesujące studium poświęcone wszystkim dokumentom, a także problemom związanym z tłumaczeniami: 王兰平. 2016. 唐代敦煌汉文景教写经研究. 北京: 民族出版社.

²⁵ 中国社会科学网. 2019. 景教早期敦煌文献《一神论》考(30.05.2019). http://www.cssn.cn/zjx/201903/t20190305_4843018.shtml. Tytuł ten można przetłumaczyć także jako „Traktat o monoteizmie”, „Analekta o Jednym Bogu”, „Nauka o Jednym Bogu”. Znak 論 oznacza dyskurs, dialog, występuje w „Dialogach Konfucjańskich”, a także w naukach, które zwyczajowo tłumaczył jako „-logia”, np. 基督論 to „chrystologia”. 一神 to „jeden” i „duch”, „Bóg”.

²⁶ Martin Palmer nadaje tej sutrze tytuł „Sutra o przyczynie, skutku i zbawieniu”, gdyż sutra ta zajmuje się tematem przełamania karmy (przyczyna i skutek) przez zbawczą moc Chrystusa. Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 139–46.

niejszych chrześcijańskich sutr, jakie w Chinach znaleziono, ponieważ podaje chrześcijańskie wyjaśnienie problemu cierpienia i odrodzenia: Chrystus jest tym, który swą zbawczą mocą przełamuje koło przyczyny i skutku (karmy). Jest to dokument ważny m.in. dlatego, że nie zajmuje się chrześcijańskimi pytaniami Zachodu, ale w ramach chrześcijaństwa odpowiada na pytania klasycznego budyzmu. Pomimo niezręcznej chińszczyzny integruje w sobie filozofię buddyjską, chińską, chrześcijańską i grecką. Sutra ta powstała najprawdopodobniej na terenach dzisiejszego Afganistanu czy Pakistanu, na północ od Indii²⁷.

1.2. Sutra przypowieści – część druga: 喻第二 (Yù dì èr). Sutra ta posługuje się różnymi metaforami, aby opisać i wyjaśnić chrześcijaństwo²⁸.

1.3. Sutra Jedynego Czczonego przez cały świat o jałmużnie – część trzecia: 世尊布施論第三 (Shizūn bùshī lùn dì sān)²⁹. Sutra ta opowiada historię życia i działalności Jezusa, m.in. Jego Kazanie na Górze z Ewangelii według św. Mateusza³⁰.

2. Sutra o pochodzeniu początków: 大秦景教宣元本經 (Dàqín jǐng jiào xuānyuán běn jīng)³¹. Dokument ten znany jest w dwóch rękopisach. Jest to sutra, w której zostały użyte fundamentalne pojęcia taoistyczne zintegrowane z chrześcijaństwem, jak np. *wu-wei* (無為, 无为): nie-działanie. Rozpoczyna się od ukazania tego, jak Jedyne Duch Święty jest przyczyną istnienia całego świata. Nie można Go zobaczyć, ale można doświadczyć Jego działania. Jednocześnie On nie działa (*wu-wei*), a wszystko żyje i istnieje dzięki Niemu. On jest początkiem bez początku, pustką, która wszystko wypełnia, beczasowy – a wypełnia wszystkie czasy. Sutra ta jest prostsza w swym języku i formie od Sutry o Bogu Jedynym.

3. Sutra Jezusa Mesjasza: 序聽迷詩所經 (Xùtīng míshīsuǒ jīng)³². Sutra złożona z 206 wersetów daje podstawowy zarys chrześcijaństwa. Rozpoczyna się 20 wersami inwokacji o niewidzialnym Bogu i niebieskich duchach, które Mu służą, a następnie opisuje sytuację ludzkości, którą grzech oddalił od Boga. Następnie opowiada o narodzinach Jezusa z Dziewicy i o Jego śmierci. Tekst jest niekom-

²⁷ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 138.

²⁸ Li Tang. 2004. *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and its Literature in Chinese*, 87:43.

²⁹ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 60–69; Charbonnier. 2002. *Histoire de Chrétiens de Chine*, 25–28. Charbonnier nazywa ten tekst „Rozprawa Mistrza świata na temat jałmużny”.

³⁰ Roman Malek. 2002. The Lord of the Universe’s Discours on Alms-Giving (ca. 640). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 315–136 (Monumenta Serica Monograph Series). Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.

³¹ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 147–150.

³² Czasem tytuł tej sutry jest tłumaczony jako „Sutra o słuchaniu Mesjasza”, lecz wynika to z uznania, że znak onomatopeiczny opisujący imię Jezus w tym przypadku odnosi się do słuchania. Więcej o tym pisze R. Malek. Charbonnier. 2002. *Histoire de Chrétiens de Chine*, 23–25; Roman Malek. 2002. Hsü-t’ing Messiah Sūtra or Jesus-Messiah Sūtra (ca. 635). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 295–314 (Monumenta Serica Monograph Series). Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.

pletny, urywa się w połowie wiersza opowiadającego o śmierci Jezusa. Jest interesujący także ze względu na pierwsze próby zastosowania znaków chińskich do chrześcijańskich wyrazów, np. Mesjasz (弥师, míshīhē), Jezus (移鼠, yíshǔ; dosłownie: „uciekająca mysz”), Pan Bóg (天尊, tiānzūn), Duch Święty (涼風, liáng fēng; dosłownie: „chłodny wiatr”), Maryja (末豔, mòyàn, z syryjskiego: Mariam), Betlejem (拂林, fúlín), Jeruzalem (烏梨師斂, wūlīshīliǎn; z syryjskiego Ūrišlem)³³.

Sutry liturgiczne

4. Rzymskiej Religii Światłości hymn o schronieniu w Trzech Majestatach: 大秦景教三威蒙度讚 (Dàqín jǐng jiào sān wēi méng dù zàn). „Znaleźć schronienie” to typowo buddyjska „formuła wiary”, w której adept buddyzmu oddaje się pod opiekę Buddy, Sanghi i Dharmy, czyli – upraszczając – pod opiekę Buddy, wspólnoty i nauki (prawa, dogmatu). Przyjęcie owych „Trzech schronień” jest inicjacją oznaczającą wejście na buddyjską ścieżkę. Ten liturgiczny hymn wysławia Tróję Świętą (Trzy Majestaty) w terminologii buddyjskiej³⁴.

5. Sutra chwały: 尊經 (Zūn jīng), zwana także „Sutrą czcigodnych ksiąg” albo „Wezwania Królów Nauki i Świętych Sutr”³⁵. Jest to krótki tekst, składający się z 47 wersów, będący spisem niektórych ksiąg Biblii oraz imion wysławianych władców. Rozpoczyna się wezwaniem i oddaniem chwały Trójcy (ww. 2-5), po czym następuje lista królów Dharmy (nauki), czyli autorów poszczególnych tekstów Pisma Świętego (ww. 7-41); dalej pojawia się nota o misji Alopena do cesarza Taizonga i tłumaczeniu ksiąg świętych (ww. 42-47).

6. Sutra najwyższego i mistycznego szczęścia: 志玄安樂經 (Zhìxuán ānlè jīng)³⁶. Nazywana jest także „Sutrą tajemniczego odpoczynku i radości”, „Sutrą powrotu do pierwotnej natury” i uważana za jedną z najpiękniejszych sutr³⁷. Używając buddyjskiej antropologii oraz taoistycznej filozofii, w mistrzowskiej narracji skupia się na najgłębszych pragnieniach człowieka, na które odpowiedzią jest Mesjasz – Jezus Chrystus. Oparta jest na klasycznym dyskursie Buddy ze swoimi uczniami. Ukazuje dialog między Mesjaszem a Jego uczniem Szymonem i adorującym tłumem „wszystkich tych, którzy uciekli z Królestwa Pożądania”

³³ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 159–68. Palmer nazywa ten tekst „Sutra Jezusa Chrystusa”.

³⁴ M. Palmer tłumaczy ten tytuł jako *Da Qin Christian Liturgy of Taking Refuge in the Tree*. Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 159–68, 177–181.

³⁵ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 182–185.

³⁶ Roman Malek. 2002. The Sūtra on Mysterious Rest and Joy (ca. 780). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 337–352 (Monumenta Serica Monograph Series). Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum; Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 185–201.

³⁷ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 185.

i doszli do „Wielkiego Miejsca Nauczania Czystości i Blasku”, tworząc w ten sposób kunsztowną paralełę kazań na Górze Błogosławieństw i na Górze Sępa³⁸. Sutra podaje chrześcijańską wersję karmy, nie-działania, oczyszczenia, oświecenia, odrodzenia, pustki, tworząc „Dao Jezusa”. Sutra ta jest chrześcijańskim dialogiem z buddyzmem i taoizmem. Całość osnuta jest na „czterech prawach” (w. 32): „nie-pragnieniu”, „nie-działaniu”, „nie-cnocie”, „nie-pokazywaniu”.

7. Rzymskiej Religii Światłości Hymn na cześć Najświętszego: 大秦景教大聖通真歸法讚 (Dàqín jǐng jiào dàshèng tōng zhēn guī fǎ zàn). Można go także przetłumaczyć jako „Chrześcijański hymn na cześć Trójcy” albo „Najwyższemu”³⁹ lub „Adoracja Trójcy Najświętszej”⁴⁰. Jest to krótki tekst, będący próbą oddania w chińskiej terminologii hymnu *Gloria in Excelsis Deo*.

Kamienna sutra doktrynalno-historyczno-liturgiczna: Stela z Xi’an

8. Pomnik Krzewienia w Chinach Religii Światłości z Rzymu: 大秦景教流行中國碑 (Dàqín jǐng jiào liúxíng Zhōngguó bēi), czyli sutra ze Steli z Xi’an, jest jednym z najstarszych, najważniejszych źródeł o chrześcijaństwie w Chinach. Jest też jedyną z „Sutr Jezusa” w całości przetłumaczoną na język polski⁴¹. Utrwalone zostały na niej pierwsze pojęcia teologiczne w języku chińskim⁴². Składa się z czterech zasadniczych części. Pierwsza część jest doktrynalna: o Trójcy, wcieleniu, grzechu, szatanie, chrzcie. Druga część jest historyczna i opisuje dzieje chrześcijaństwa w Chinach. Trzecia część jest poetycką odą o Religii Światłości w Chinach. Czwarta część składa się z listy imion mnichów i kapłanów tworzących ówczesną hierarchiczną wspólnotę⁴³.

³⁸ Góra Sępa to święte miejsce dla buddystów. Na tej górze doszło do tzw. drugiego obrotu kołem prawa (pierwszy obrót to Sarnath). Na Górze Sępa Budda wygłosił nauki Pradžniaparamity, cyklu pouczeń, którego najważniejszy tekst znany jest powszechnie jako „Sutra serca”. Na górze tej uczniowie po raz pierwszy poznali nauki o pustce i na Górze Sępa początek swój bierze tradycja buddyzmu mahajany. Budda na tej górze przekazał pozosłownie Dharmę Mahakśjapie na sposób zen.

³⁹ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 202–205.

⁴⁰ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 202–205.

⁴¹ Roman Malek. 2002. A Nestorian Motwa Hymn in Adoration of the Holy Trinity (8th c.). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 359–362 (Monumenta Serica Monograph Series). Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.

⁴² Klejnowski-Różycki. 2014. „Stela z Xi’an”.

⁴³ Klejnowski-Różycki. 2014. „Pierwsze pojęcia teologiczne w języku chińskim nestoriańskiej steli z Xi’an”.

5. Wnioski

„Sutry Jezusa” są fascynującymi, autentycznymi przykładami syntetycznych ujęć teologii chrześcijańskiej, zwłaszcza opisanie wyjątkowości Jezusa Chrystusa oraz Trójcy Świętej w pojęciach, obrazach, symbolach, języku i filozofii chińskiej VII w. na długo przed naukową refleksją dotyczącą akomodacji misyjnej⁴⁴. Zaskakiwać może odwaga, rozmach i pewnego rodzaju wolność w stosowaniu terminologii buddyjskiej i taoistycznej odnośnie do Jezusa Chrystusa i chrześcijaństwa. Należy także podkreślić, że używanie rodzimej terminologii taoistyczno-buddyjskiej nie było wyborem, lecz koniecznością, przed jaką stanęli chrześcijańscy misjonarze: komunikowali Ewangelię w formach, które były dostępne.

Studiowanie dokonań misjonarzy Kościoła Wschodu ma wartość nie tylko historyczną, ale przede wszystkim ukazuje pewne wciąż aktualne wzorce komunikowania chrześcijaństwa w różnych „kodach kulturowych”. „Sutry Jezusa” są pierwszymi tekstami doktrynalnymi chińskiej teologii chrześcijańskiej, a czytając je, można lepiej zrozumieć starą zasadę dogmatyczną, że wierzymy nie w wypowiedzi doktrynalne na temat wiary, lecz w żywego Boga, który daje nam się poznać w swoim Słowie (w Bożym Logosie) i miłuje nas w swoim Duchu: *cor ad cor loquitur*⁴⁵. Czytając „Sutry Jezusa”, spotkamy się z tak odmiennymi sformułowaniami, nasyconymi obcym – w stosunku do Europy – kodem kulturowym, że musimy sobie uświadomić, iż prawdy wiary sformułowane w konkretnym momencie dziejów i konkretnym kulturowym środowisku nie muszą być zrozumiałe i jasne w innym momencie dziejów i w innej kulturze, a jednocześnie zachowują przedziwną wewnętrzną tożsamość. Dzisiejsze chrześcijaństwo w Chinach ma ledwo widoczne cechy inkulturacyjne; zazwyczaj oznacza dla Chińczyka wykorzenienie z własnej rodzimej tradycji kulturowej, filozoficznej, symbolicznej i dryfowanie w kierunku „europejskiego uniformu”⁴⁶.

Badanie „Sutr Jezusa” wymaga dialogu chrześcijaństwa z innymi religiami i tradycjami kulturowo-filozoficznymi. Te chińskie teksty skłaniają do ponownego przemyślenia chrystologii, która w kontekście kultur azjatyckich musi umieć

⁴⁴ Palmer. 2001. *The Jesus Sutras*, 224–232.

⁴⁵ Norbert Widok. 1992. *Akomodacja misyjna w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego*. Opole: Wydawnictwo św. Krzyża.

⁴⁶ „A zatem już w najdawniejszych czasach rządcy Kościoła w miarę nadarzających się okoliczności byli przygotowani przyswajając lub naśladować, czy też sankcjonować zarówno istniejące rytuały i zwyczaje ludu, jak filozofie warstwy wykształconej. Ufali bowiem potędze chrześcijaństwa, że oprze się ono zarazie zła, przejmując elementy strukturalne i uboczne kultu demonów na użytek ewangeliczny, oraz odczuwali, że zwyczaje te, chociaż skażone, wywodzą się z pierwotnych objawień i z instynktu natury, i że w przeciwnym razie musieliby wymyślić to, co im potrzebne, jeżeli nie użyją tego, co już zastali, a co więcej – że sami byli przecież w posiadaniu praprototypów, których cień zaledwie miało pogaństwo”. John Henry Newman. 2004. *O rozwoju doktryny chrześcijańskiej*. Tłum. Jolanta Zielińska. Warszawa: Fronda, 339.

odpowiadać m.in. na pytania: Czy i w jakim sensie możemy nazywać Jezusa Buddą? Czy naukę Chrystusa możemy wcielać w życie za pomocą wypracowania cnót innych niż w systemie przejętym z Grecji? W jakim sensie chrześcijaństwo odnośnie do przekazu swej wiary może stosować pojęcia: dao, pustka, nie-działanie (wu-wei), sutra, harmonia?

Dialog kulturowy wewnątrz teologii chrześcijańskiej jest niezwykle aktualny w świecie, w którym chrześcijanie przemierzają całą ziemię, pracując w wielokulturowych firmach, znajdujących się na różnych kontynentach. Codzienne życie zadaje współczesnym chrześcijanom wiele pytań o możliwości bycia chrześcijaninem w innym „kodie kulturowym”. Refleksja teologiczna musiała by podążać z odpowiedziami na te pytania. Brak opracowań „Sutr Jezusa”, a tym bardziej tłumaczeń na język polski, obnaża jedną ze słabości polskiej teologii, która najczęściej zajmuje się komentarzem wypowiedzi Magisterium, poszukiwaniem uzasadnień wypowiedzi papieskich, ich krzewieniem i propagowaniem wśród wiernych⁴⁷.

Misje Alopena w Chinach trwały 300 lat, stąd można sformułować pytanie: Czy jeżeli Kościół zapuszcza korzenie przez 300 lat, to czy nie jest już czymś rodzimym? Kościół w Chinach zaczął swą historię prawie 1400 lat temu i wciąż się rozwija. Czy teologia w Polsce, w Europie może się czegoś od tego Kościoła nauczyć?

Bibliografia

- Anderson Gerald H. 1997. *Biographical Dictionary of Christian Missions*. Michigan Cambridge: William B. Eerdmans Publishing Company.
- Bringhurst Robert. 2013. *Elementarz stylu w typografii*. Tłum. Dorota Dziewońska. Kraków: D2D.PL.
- Charbonnier Jean. 2002. *Histoire de Chrétiens de Chine*. Paris: Les Indes Savantes.
- Fitzgerald Charles. Patrick. 1974. *Chiny. Zarys historii kultury*. Tłum. Aleksander Bogdański. Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Gernet Jacques. 1999. *Le monde chinois*. Paris: Armand Colin Éditeur.

⁴⁷ „Nadzwyczaj wyraźnie przypominają dziś o tym teologowie, ale i wielu biskupów tzw. Trzeciego Świata, niekiedy w szokujących – nas, Europejczyków – sformułowaniach. Samuel Rayan, jezuita należący do czołówki teologów azjatyckich, tak pisze o przenoszeniu «monolitu» wiary ukształtowanej w kulturze europejskiej na tereny misyjne: «Nawróconych chrześcijan często (...) alienowano z ich religijnego i kulturowego dziedzictwa i społecznych form życia. Przenoszono liturgie i celebrowano je w obcym języku. Przenoszono też struktury Kościoła, sztukę religijną, teologię, formy pobożności i duchowości wypracowane w Europie, podobnie jak systemy edukacyjne i metody nauczania. (...) W efekcie Bóg tradycyjnych teologii, liturgii i pobożności był obcy na naszych ziemiach. (...) Teologia ta (...) nie była w stanie zakorzenić się zwłaszcza w duchowym życiu naszej ziemi»”. Józef Majewski. 2005. Wprowadzenie do teologii dogmatycznej, *W Dogmatyka*. T. I. Red. Elżbieta Adamiak, Andrzej Czaja, Józef Majewski, 45. Warszawa: Towarzystwo „Więź”.

- Jaeger Werner. 2002. *Wczesne chrześcijaństwo i grecka paideia*. Tłum. Krzysztof Bielawski. Kraków: Homini.
- Johnson Dale A. 2010. *Asian Jesus in China*. New York: New Sinai Press.
- Kajdański Edward. 2018. *Jak odkrywałem Michała Boyma – polskiego Marco Polo*. Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Kajdański Edward. 1999. *Michał Boym Ambasador Państwa Środka*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Kajdański Edward. 2010. *Sekrety chińskiej medycyny. „Medicus Sinicus” Michała Boyma*. Warszawa: Wydawnictwo Neriton.
- Khanania Mar Dinkha IV, Ioannes Paulus pp. II. 1994. Common Christological Declaration Between The Catholic Church And The Assyrian Church Of The East (12.02.2019). http://www.vatican.va/roman_curia/pontifical_councils/chrstuni/documents/rc_pc_chrstuni_doc_11111994_assyrian-church_en.html#top.
- Klejnowski-Różycki Dariusz. 2012. Ideały świata konfucjańskiego na przykładzie „Cesarzowej” Zhanga Yimou. W *Chińskie katechezy*. Red. Dariusz Klejnowski-Różycki, 269–276. (神学 SHENXUE). Warszawa-Zabrze: Śląska Szkoła Ikonograficzna, Stowarzyszenie Sinicum im. Michała Boyma SJ.
- Klejnowski-Różycki Dariusz. 2014. „Pierwsze pojęcia teologiczne w języku chińskim nestoriańskiej steli z Xi’an”. *Chiny Dzisiaj* 32–33 (3–4): 51–59.
- Klejnowski-Różycki Dariusz. 2014. „Stela z Xi’an”. *Chiny Dzisiaj* 32–33 (3–4): 41–50.
- Klejnowski-Różycki Dariusz. Red. 2008. 中国的基督论。 *Chrystologia chińska. Teologia i Kościół w kontekście chińskim* (Ekumenizm i Integracja 17). Opole: Redakcja Wydawnictw Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Opolskiego.
- Künstler Mieczysław Jerzy. 2007. *Dzieje kultury chińskiej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Li Tang. 2004. *A Study of the History of Nestorian Christianity in China and its Literature in Chinese: Together with a New English Translation of the Dunhuang Nestorian Documents*. Bern: Peter Lang GmbH, Internationaler Verlag der Wissenschaften.
- Majewski Józef 2005. Wprowadzenie do teologii dogmatycznej. W *Dogmatyka*. T. I. Red. Elżbieta Adamiak, Andrzej Czaja, Józef Majewski, 13–234. Warszawa: Towarzystwo „Więź”.
- Malek Roman. Red. 2002. A Nestorian Motwa Hymn in Adoration of the Holy Trinity (8th c.). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 359–362. Monumenta Serica Monograph Series. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.
- Malek Roman. Red. 2002. Hsü-t’ing Messiah Sūtra or Jesus-Messiah Sūtra (ca. 635). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 295–314. Monumenta Serica Monograph Series. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.
- Malek Roman. Red. 2006. *Jingjiao. The Church of the East in China and Central Asia*. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica.
- Malek Roman. Red. 2002. *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. 1. Monumenta Serica Monograph Series. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.

- Malek Roman. Red. 2002. The Lord of the Universe's. Discours on Alms-Giving (ca. 640). W *The Chinese Face of Jesus Christ*. T. I. Red. Roman Malek, 315–36. Monumenta Serica Monograph Series. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.
- Malek Roman. Red. 2002. The Sūtra on Mysterious Rest and Joy (ca. 780). W *The Chinese Face of Jesus Christ*, T. I. Red. Roman Malek, 337–52. Monumenta Serica Monograph Series. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica and China-Zentrum.
- Moore Thomas, Ray Riegert. 2003. *The Lost Sutras of Jesus: Unlocking the Ancient Wisdom of the Xian Monks*. Berkeley: Ulysses Press, Seastone.
- Nicolini-Zani Matteo. 2006. Past and Current Research on Jingjiao Documents. A Survey. W *Jingjiao. The Church of the East in China and Central Asia*. Red. Roman Malek, 23–44. Sankt Augustin: Institut Monumenta Serica.
- Palmer Martin. 2001. *The Jesus Sutras. Rediscovering the Lost Scrolls of Taoist Christianity*. New York: Ballantine.
- Saeki P. Yoshio. 1911. *Keikyohibunkenkyu. The Nestorian monument in China*. Tokyo: Tairo Shoin.
- Saeki, P. Yoshio. 1916. *The Nestorian Monument in China*. New York – Toronto: London Society for Promoting Christian Knowledge (20.02.2019). <http://archive.org/details/nestorianmove-00saekuoft>.
- Vagaggini Cipriano. 2005. *Teologia. Pluralizm teologiczny*. Tłum. Jacek Partyka. Kraków: Homini.
- Widok Norbert. 1992. *Akomodacja misyjna w teorii i praktyce Klemensa Aleksandryjskiego*. Opole: Wydawnictwo Św. Krzyża.
- 孔子. 2002. 论语. 北京: 人民文学出版社.
- 孔子. 2019. 论语 *Lunyu* (20.04.2019). <http://ctext.org/analects/ens>.
- 聖經思高本. 1968. Tłum. 方济会会士, 雷永明. 香港: 思高圣经学会.
- 百度百科. 2019. 景教. (30.05.2019) <https://baike.baidu.com/item/%E6%99%AF%E6%95%99>.
- 中国社会科学网. 2019. 景教早期敦煌文献《一神论》考. (30.05.2019). http://www.cssn.cn/zjx/201903/t20190305_4843018.shtml.
- 王兰平. 2016. 唐代敦煌汉文景教写经研究. 北京: 民族出版社.